

РАЗЛИЧИЯ В АРТИКУЛЯЦИОННЫХ ОСНОВАХ АНГЛИЙСКИХ, АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ГЛАСНЫХ ФОНЕМ

Абдуллаева Эльнара Камандар кызы

Резюме

Человеческая речь-это результат очень сложного ряда событий. Формирование концепта происходит на языковом уровне, то есть в мозгу говорящего: этот этап можно назвать психологическим. Сообщение, сформированное в мозге, передается по нервной системе к органам речи. Поэтому мы можем сказать, что человеческий мозг управляет поведением артикуляционных органов, которые производят определенный паттерн речевых звуков. Речевые звуки языка, составляющие все его морфемы и слова, являются примерами, проявлениями или реализациями его сегментарных фонем. Существует два основных класса звуков, традиционно выделяемых фонетиками в любом языке. Их называют согласными и гласными. Различие основано главным образом на слуховом эффекте.

Rəyçi: dos.fil.f.d. Mehdi Rəhimov

Grammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 29 mart 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 aprel 2021-ci il

UOT:811.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRİNDƏ BAŞLANGIC ELEMENTLƏRİN PREFİKSAL-DERİVATİV FUNKSİYASI

(Azərbaycan və ingilis dillərində misallar əsasında)

Aslanova Gülnara Valeh qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

aslanovag_88@mail.ru

Xülasə: *Dilçilikdə ilkin monosillabik kök modellərinin quruluşu və o cümlədən, başlangıç elementlərin hansı fonetik vahidlərdən ibarət olması barədə fikir müxtəliflikləri vardır. Buna baxmayaraq, ayrı-ayrı dillərdə monosillabik modellərin saitle və samitlə başlayan növləri işlədilməkdədir. Ona görə də ilkin monosillabik modellərin ta qədimdən mövcud olması barədəki fikirlərin qəbul edilməsi məqsədəuyğun sayılır. İlkin monosillabik modellərdə başlangıç elementlərin dəyişməsi qrammatik və derivativ funksiya daşımaqla dillərarası universallığın bir təzahür forması kimi informasiya aktivliyinin tələbləri üzrə baş vermiş hadisənin nəticəsindən ibarətdir. Bu hadisə universal səciyyəli olduğu üçün ingilis və Azərbaycan dillərində ümumi əlamətlərə malikdir.*

İngilis və Azərbaycan dillərinə dair nümunələrin təhlili göstərir ki, sözlərin monosillabik tərkibi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində sabit qalmır, dəyişir və onlara müvafiq affiksial elementlər birləşir. Buna baxmayaraq sözün ümumi anlayışında ilkin monosillabların məna çalarlıqları əks olunur. Bu da belə bir fikrin irəli sürülməsinə haqq qazandırır ki, dillərin ilkin informasiya prosesində oxşar hadisələr baş vermişdir.

Açar sözlər: prefiks, derivasiya, tipologiya, sinkretizm, monosillabizm

Ключевые слова: префикс, деривация, типология, синкретизм, моносиллабизм

Key words: prefix, derivation, typology, syncretism, monosillabism

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda sözün başlangıcı və monosillabik elementlərin tərkibi barədə bir-birini təkzib edən müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

Tədqiqatların bir qisminə sait başlangıcı olan, digərlərində isə samit başlangıcı üzrə formalaşan kök elementlərinin ilkin olduğu barədə mülahizələr irəli sürülür. Bəzi

tədqiqatlarda isə samit-sait və ya samit-sait-samit tərkibli kök sözlərin ilkin olması barədə müddəaların sübut edilməsinə cəhd göstərilir. Bütün bu fikir müxtəlifliklərinin baş qaldırmasının səbəbləri dillərin ayrı-ayrı tipoloji quruluşa malik olmasından ibarətdir. Ancaq o da nəzərə alınmalıdır ki, müstəqil informasiya funksiyasına malik olan müasir dillərin tipoloji mexanizmi ilkin monosillabizm mərhələsinin eyni deyildir.

İlkin informasiya dövrünün monosillabizm mərhələsində affiksallıq olmadığı kimi, xüsusi prefikslərin və daxili interfikslərin mövcudluğundan da söhbət gedə bilməz. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, dillərin monosillabizm mərhələsi onların həm də universal əlamətlərə malik olan bir dövrünün mənzərəsini əks etdirir. Dillərdə monosillabizm mərhələsinin nə zaman və hansı şərtdə yaranmasını təyin etmək əlbəttə ki, çətin bir məsələdir, hərçənd, Morris Svodes (1909-1967) dilin zamana görə dəyişməsinə müəyyən etmək üçün qlottoxologiya adlandırdığı nəzəriyyənin tətbiq olunmasına çalışırdı (8, 259-270; 311-322; 9, 7-36). İlkin monosillabizm mərhələsində informasiyaların məhdudluğu qrammatik və derivativ elementlərin sinkretizmi ilə səciyyələndiyi barədə təəssürat yaradır. İnformasiyaların inkişafı və intensivləşməsi isə monosillablarda qrammatik və derivativ elementlərin aktivləşməsinə təlabat yaratmışdır. Bu təlabat isə daha sonralar sözlərin bazasında qrammatik və derivativ elementlərin üzlənməsinə, eyni zamanda onların fərdi xüsusiyyətlərlə inkişafına təminat yaratmışdır. İlkin informasiya mərhələsində dillərarası uniersallığı səciyyələndirən əsas əlamətlərdən birinin omonimləşmədən ibarət olduğu mütəxəssislər arasında demək olar ki, ciddi fikir ayrılığı yaratmır. Omonimləşmə söz modelinin məhdud, informasiyaların isə, belə demək mümkünsə, oyanış mərhələsinə aid olduğu üçün eyni kök söz modelinə bir neçə mənə sığışdırılması imkanları baş vermişdir. Bu halda da omonimliyin özündəki sinkretizm, eyni zamanda, qrammatikliyin və derivativliyin fərqləndirilməsinə xidmət etmişdir. Doğrudur, monosillabik kök morfemlərdə ilkin omonimlik məsələsi və sinkretizm problemi müvafiq tədqiqatlarda təqdir olunur, lakin omonimliyə məxsus sinkretizmlərin eyni zamanda qrammatikliyə və derivativliyə xidmət etməsi məsələsi bu mərhələlərdən müəyyən dərəcədə kənarda qalır (3, 19; 6, 45; 10, 129-136; 11, 50-55).

Omonimlikdəki sinkretiklikdə mənalar (derivativlik) tonallıqla fərqləndirildiyi üçün qrammatik mənaların da tonallıqla fərqləndirildiyi aparıcı xətt olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki yan, daş, çal sözləri ad nitq hissələri kimi olmağı (alçaq) tonla, yağmaq, daşmaq, çalmaq sözləri isə feil kimi yuxarı (yüksək) tonla fərqləndirilir (12, 224). İnformasiyaların inkişafı və intensivləşməsi qrammatik və derivativ elementlərin monosillabların öz daxilindən törəməsinə təsir göstərmişdir. Beləliklə, kökdaxili sait səs öz ətrafına əvvəldən və sonndan samit səslərin yanaşmasında aparıcılıq təşkil etməklə mənətorədici, həm də əlaqəyaradıcı xarakter qazanmışdır. Bununla da monosillabik xarakterli sait-samit və samit-sait modeli köklərdə ilk elementin, samit-sait-samit modeli köklərdə ilk elementlə yanaşı daxili sitin mənəfərqləndirici və derivativ funksiyası baş vermişdir. Samit-sait-samit modellərində son samit elementi eyni zamanda həm derivativ və həm də qrammatik funksiya daşımışdır. Qrammatik funksiyalılıq monosillabizm mərhələsində həm də başlanğıc və sözdaxili elementlərlə ifadə edilmişdir ki, onların xüsusi daxili elementlərlə (infiks və interfikslərlə) ifadə olunan davamı analitik-flektiv dillərdə, izləri isə aqlütinativ dillərdə müşahidə edilir. Başlanğıc elementin dəyişməsi ilə qrammatik və derivativ funksiyalılığın baş verməsi əslində daxili fleksiyanın məhsulu kimi formalaşır. İngilis dili analitik-flektiv quruluşa malik olduğu üçün bu dildə prefiksəl elementlərin mövcudluğu istisnaıq yaratmır. Çünki kök sözlərdə ilkin elementin dəyişməsi ilə yeni söz yaradılması ilkin informasiya prosesinə məxsus universal hadisə olduğundan başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də bu hadisənin müəyyən təzahür formalarına rast gəlmək mümkündür. İngilis dilində bu proses davamlı inkişaf edərək yeni perspektivlər qazandığı halda Azərbaycan dilində aqlütinativliyin təsirinə uyğun olaraq həmin proses davam etməmişdir. İlkin informasiya mərhələsində sait və

ya samit başlanğıcı variantlar kimi formalaşan kök sözlərdə informasiyaların aktivləşməsi əsasında yeni sözlərin formalaşması hadisəsi baş vermişdir. Derivativliyin bu tipli nümunəsi hər iki dilin müvafiq nümunələrində müşahidə edilir. Sonrakı prosesdə kökün tərkibi əlavə elementlərlə genişləndiyinə baxmayaraq ilkin anlayışa aid izlərin müəyyən dərəcədə mühafizə edilməsini də müşahidə etmək olur. İngilis dilində ilkin monosillabik kök tərkibinin ilk elementinin dəyişməsi ilə təməl mənanı özündə əks etdirən monosillabın özünə əlbəttə ki, sonradan əlavə elementlərin qoşulması tamamilə qanunauyğun bir hadisə kimi nəzərə alın bilər. Məsələ bundadır ki, sözün monosillabik kök tərkibində ilkin anlayışın izləri saxlanılır. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

A- U saitlərini dəyişməsi üzrə:

Ancestry (ulu babalar, əcdad), *uncle* (dayı, əmi), *apical* (zirvə, təpə), *upper* (yuxarı, üst, ən uca, ən yüksək), *analyst* (şərhçi), *understand* (başa düşmək, anlamaq, dərk etmək).

E-İ saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Enter (girmə, giriş, daxilolma, keçid), *entry* (giriş), *entrance* (girmə, daxilolma), *intra* (daxilində, içində).

A-O saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Ablative (amlutasiya etmək, kəsmək), *oblation* (kəsmək, qurban kəsmək); *abuse* (təhqir, alçaltmaq), *obloguy* (əsəbiləşdirmə, biabır etmə); *accident* (hadisə, təsadüf, əhvalat), *occur* (baş vermək, üz vermək), *occurrence* (hadisə, əhvalat, təsadüf).

A-E saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Affect (həyəcan, təsir, təşviş), *effect* (nəticə, hərəkət, təsir), *along* (boyunca, uzununa) *elongate* (vaxtını uzatmaq, uzunmüddətli, çəkib uzatmaq).

Nümunə gətirilən sözlərdəki monosillabik tərkiblər ingilis dilində müstəqil vahid kimi işlənir. Çünki həmin monosillabik tərkiblər artıq digər suffikslərlə işlənərək yeni, müstəqil bir söz forması yaratmışdır. Azərbaycan dilində də ilkin monosillabik kök tərkiblərinin başlanğıc saitinin dəyişməsi yolu ilə yeni derivativ variantların formalaşması nümunələri mövcuddur. Azərbaycan dilində belə derivativ variantlara *an –un*, *al –ul*, *as –üs* kimi monosillabik xarakterli köklərdə rast gəlmək olur. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu tipli köklər sonrakı proseslərdə daha çox affikslərlə işləndiyindən tam müstəqil nümunələr kimi işlənir. Onların ilkin təməl mənası daha çox affiksəl elementlərin qoşulduğu materiallarda müşahidə edilir. Məsələ, *an* - monosillabının ilkin anlayışı *anımaq* (xatırlanmaq), *andırmaq* (xatırlatmaq), *anmaq* (yada salmaq, xatırlamaq) kimi derivatlarda əks olunur. *An* kökündən *u* dəyişməsi ilə törənən *un*-variantı isə öz müstəqilliyini daha çox itirmişdir. Onun ilkin mənası ancaq affiksəl variantlarda müşahidə olunur. *Un* – kökünün derivatları kimi Azərbaycan dilində *unamaq* (*başa düşmək, yada salmaq* - “*Doğrusu, eşitdim, ənbə nə dediyini unamadım*” *Qazax*) (1, 396), *unutqan*, *unutmaq*, *unudulmaq* kimi sözlər də formalaşmışdır (2,404-405). Azərbaycan dilində *al*- kökü də özünün ilkin mənasını ancaq müvafiq derivatlarda saxlayır. *Al* – kökünün kəsmək mənası həmçinin *almaz* (kəsici alət) və əlini aldırmaq (əlini kəsici alətlə kəsdirmək), üzünü aldırmaq (üzün yummaq türklərini götürmək) kimi derivativ variantlarda müşahidə edilir. *Al* - kökündən *ü* dəyişməsi ilə yaranan *ül* kökü də özünün ilkin mənasını *ülgüc*, *ülgü* (parçanı kəsmək üçün dərzilərin işlətdiyi ölçü aləti), *ülüş* (tikə, pay, -“Kafir dəxi düşübən bir yerdə axça üləşməkdə idi”) (7, 44). Azərbaycan dilində *as* və ondan *ü* səsdəyişməsi yolu ilə düzələn *üs*-kökü də ancaq müvafiq derivatlarda öz ilkin mənasını saxlayır. Məsələn, *as*-kökünün *astar* derivatında *alt qat*, *üs*-kökünün *üst*, *üstələmək*, *üstün* derivatlarında yuxarı anlayışları ifadə olunur.

Saitlərdə olduğu kimi, başlanğıcda samitlərin də dəyişməsi ilə yeni kök variantlarının törəməsi hadisəsi baş vermişdir. Başlanğıc samitlərin dəyişməsi yolu ilə formalaşmış monosillabik köklərə də dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində əlavə sonşəkilçi elementləri qoşulması prosesi baş vermişdir. Bununla belə müəyyən qrup sözlərdə ilkin monosillablara məxsus olan semantik çalarlığın saxlanması da müşahidə edilir. İngilis dilində bu qayda üzrə

formalaşmış aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *barm* (maya, acıtma) – *parmesan* (maya ilə hazırlanmış məlumat), *beak* (dimdik, burun, lülə), *-peak* (burun, ən uca nöqtə, maksimum zirvə), *bore* (burğu), *-pore* (deşik, məsamə), *canal* (kanal, arx), *-channel* (kanal, yel, boğaz), *candle* (şam, qəndil, şam piltəsi), *chandeller* (tavandan asma çilçıraq), *cord* (kəndir, ip, bağ, iplə bağlamaq), *shord* (sim, tel). Bu nümunələrdə *b-p*, *c-ch*, *c-sh* başlanğıc samit elementlərinin dəyişməsi baş vermişdir. Bu nümunələrdə sözlərin monosillabik köklərinə məxsus ilkin anlayışlarına uyğun mənaları saxlanılır. Azərbaycan dilində də dillərarası universallığın nümunəsi kimi formalaşmış monosillablarda başlanğıc samitin dəyişməsi ilə müvafiq sözlərin yaranmasına dair faktlar mövcuddur. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinə aid olan nümunələrdə də ilkin monosillablara məxsus bu və ya digər mənə çalarlıqlarının saxlanması müşahidə edilir. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

T-d samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Tikmək (hörmək, hörüb hündürlətmək)– *dikmək*, *dikəltmək* (qaldırmaq, ucaltmaq), *tavar* (yük, mal) – *davar* (xırdabuynuzlu heyvan, qoyun, keçi)

S-c samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Sırıq (sırınmış, sırinıb tikilmiş)–*cırıq* (tikişi və ya materialı korlanmış, cırılmış), *sıra* (düzülüş, ardıcılıq) – *cərgə* (düzülüş).

D-ç samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Dönmək (geri qayıtmaq, əyilmək) – *çönmək* (arxaya dönmək) (12, 228-230).

Azərbaycan dilçiliyində başlanğıc sait və ya samit elementlərinin dəyişməsi üzrə baş verən söz törəmələri bir qayda olaraq fonetik söz yaradıcılığına dair nümunələr kimi şərh edilmişdir (4, 55; 5, 11-13). Fonetik söz yaradıcılığına dair digər tədqiqatlarda da müəyyən izahlar və şərhlər verilir, müvafiq inandırıcı nümunələr göstərilir, lakin bu cür faktların fleksiya nəticəsi olduğu barədə ələ bir ciddi fikir irəli sürülmür. Çünki flektivizmin analitik-flektiv dillərə xas olduğu barədəki uzunmüddətli təsəvvürlər özünə möhkəm yer qazanmışdır. Müqayisəli tədqiqatların nəticəsi sayəsində isə artıq müxtəlif sistemli dillərdə universal elementlərin mövcudluğu tədqiqatçıları arasında heç bir şübhə yaratmır. Əksinə dillərarası homogenlik və müştərəklik elementlərinin tədqiqi və təhlili sahəsindəki araşdırmaların şəbəkəsi artmaqda və çoxalmaqda davam edir. Dillərarası oxşar, eyniköklü, müştərək elementlərin müqayisəli təhlili dil universalilərinin təsadüfi olmadığını, onların insan təfəkkürü və ətraf mühit münasibətləri əsasında formalaşması ideyasının həqiqətə uyğunluğunu təqdir etməyə əsas yaradır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, insanların məskunlaşdığı ərazilər fərqli olsa da onların təfəkkür tərzində müştərək, oxşarlıq və ümumi cəhətdən təbii qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Məhz təfəkkür geneologiyası dillərarası universalilərin mövcudluğunu şərtləndirən başlıca səciyyəvi əlamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı Azərbaycan EA nəşr. 1964
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Cəlilof F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1989
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədris nəşr, 1962
5. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). С.М.Киров ад. АДУ-нунElmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1979, №6
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988
7. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962
8. Сводеш М. Лингвистические связи Америки и Евразии. “Этимология”, 1964, Москва, Наука, 1965.

9. Сводеш М. Лексико статистическое датирование доисторических этнических контактов на материале племен эскимосов и североамериканских индейцев. // Новое в лингвистике, Москва, Прогресс, 1999
10. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, Наука, 1970
11. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (развитие корневых слов) часть I, Фрунзе, Киргизская гос. Учебно-педагогическая изд. 1959.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

**ПРЕФИКСАЛЬНО - ДЕРИВАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ НАЧАЛЬНЫХ
ЭЛЕМЕНТОВ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ СИСТЕМЫ
(На примерах в азербайджанском и английском языках)**

*Асланова Гюльнара Валех гызы
Резюме*

Существуют различия в лингвистике структуры исходных моделей односложных корней, включая фонетические единицы начальных элементов. Поэтому целесообразно принять идею о том, что примитивные односложные модели существовали с древних времен. Изменение начальных элементов в исходных односложных моделях является результатом инцидента с требованиями информационной активности как проявления универсальности с грамматической и деривативной функцией. Этот случай носит универсальный характер и имеет общие черты на английском и азербайджанском языках.

Анализ примеров на английском и азербайджанском языках показывает, что односложный состав слов не остается постоянным на более поздних этапах развития языка, но изменения и связанные аффиксы объединяются. Тем не менее, общее значение слова отражает значение начальных односложных слов. Это оправдывает идею о том, что подобные события произошли в начальном информационном процессе языков.

**PREFIX-DERIVATIVE FUNCTION OF INITIAL ELEMENTS IN DIFFERENT
SYSTEM LANGUAGES
(Based on examples in Azerbaijani and English)**

*Aslanova Gulnara Valex
Summary*

There are diversity of ideas in the linguistics in the structure of the initial monosyllabic root models, including the phonetic units of the starter elements. However, various types of monosyllabic models starting with vowel and consonant are being used in different languages. Therefore, it is expedient to accept the idea that primitive monosyllabic models existed from ancient times. The change in the starter elements in the initial monosyllabic models is the result of an event that requires information activity as a manifestation of interdisciplinary universality with a grammatical and derivative function. This event is universal in nature and has common features in English and Azerbaijani.

An analysis of the examples in English and Azerbaijani shows that the monosyllabic composition of words does not remain constant during the later stages of development of the language, changes, and the related affixes are combined. Nevertheless, the general meaning of the word reflects the meaning of the initial monosyllables. This justifies the idea that similar events have occurred in the initial information process of languages.

*Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov
Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il*